

Захарченко П. П.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-4968-9844

СУДОВА ГІЛКА ВЛАДИ У ДОГОВОРАХ УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ З ЦАРАТОМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. – ОДНА ІЗ ГАРАНТІЙ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

THE JUDICIAL BRANCH OF POWER IN THE TREATIES OF THE UKRAINIAN HETMANS WITH THE TSARATE IN THE SECOND HALF OF THE 17TH CENTURY IS ONE OF THE GUARANTEES OF PROTECTING THE RIGHTS AND FREEDOMS OF THE ZAPORIZHIAN ARMY

Стаття присвячена судовим гарантіям забезпечення прав і вольностей Війська Запорозького (Української гетьманської держави), що закладалися Б. Хмельницьким в Березневих статтях 1654 р. Укладений у Москві договір у царській і радянській літературі почасти називають «вічним», однак норми його були чинними лише на період гетьманування Б. Хмельницького. Положеннями угоди гарантувалося невтручання московської сторони в формування, організацію, діяльність судової влади Української гетьманської держави (Війська Запорозького).

Однак кожен новий українсько-московський договір, що підписувався у другій половині XVII ст., істотно звужував обсяг повноважень судової влади в Україні. Як інститут захисту прав і вольностей українців, він не розвивався, як на те розраховував Б. Хмельницький, а деградував. Якщо за Березневими статтями 1654 р. передбачалися гарантії прав і вольностей Української держави, що забезпечувалися незалежністю української судової влади від московського втручання, судові провадження мали здійснювати лише обрані судді із числа місцевої шляхти православного віросповідання, закладалася норма щодо реорганізації судової системи в Україні на кшталт повітових судів Великого князівства Литовського, зберігалися міські суди, функціонуючі на засадах магдебурзького права, що у своїй практиці відповідно користувалися правовими джерелами німецького походження, то до кінця XVII ст. все перелічене було майже повністю згорнуте. В останніх договорах, укладених І. Мазепою з триумфіратом московських царів (Коломацькі 1687 р. і Московські 1689 р.), законодавець уникнув деталізації норм, що мали забезпечити охорону правопорядку в Українській гетьманській державі (Війську Запорозькому).

Отож, за кілька десятиліть царату вдалося перетворити правосуддя із гаранта державного суверенітету у формальний інститут, що з кожною новою гетьманською угодою, деградував і неухильно рухався до повної інтеграції з московським судочинством.

Ключові слова: *Військо Запорозьке (Українська гетьманська держава), судова система, судова влада, судочинство, московсько-українські договори, права і вольності, гетьман.*

The article is devoted to the judicial guarantees of ensuring the rights and freedoms of the Zaporozhian Army (Ukrainian Hetmanate), which were established by B. Khmelnytsky in the March Articles of 1654. The treaty concluded in Moscow is partly called “eternal” in tsarist and Soviet literature, however, its norms were valid only for the period of B. Khmelnytsky’s hetmanship. The provisions of the agreement guaranteed non-interference of the Moscow side in the formation, organization, and activities of the judicial power of the Ukrainian Hetmanate (Zaporozhian Army). However, each new Ukrainian-Moscow treaty signed in the second half of the 17th century narrowed the rights of the judicial power in Ukraine. As an institution for protecting the rights and freedoms of Ukrainians, it did not develop, as B. Khmelnytsky had hoped, but rather degraded. If the March Articles of 1654 provided for guarantees of the rights and freedoms of the Ukrainian state, which were ensured by the independence of the Ukrainian judiciary from Moscow interference, judicial proceedings were to be carried out only by elected judges from among the local nobility of the Orthodox faith, a norm was laid down for the reorganization of the judicial system in Ukraine along the lines of the county courts of the Grand Duchy of Lithuania, city courts were preserved, functioning on the principles of Magdeburg law, which in their practice accordingly used legal sources of German origin, then by the end of the 17th century. all of the above was almost completely curtailed. In a few decades, the tsarist regime managed to transform justice from a guarantor of state sovereignty into a formal institution, which with each new hetman agreement degraded and steadily moved towards full integration with the Moscow judiciary.

Key words: *Zaporozhian Army (Ukrainian Hetmanate), judicial system, judicial power, judicial proceedings, Muscovite-Ukrainian treaties, rights and freedoms, Hetman.*

Для сучасної Української держави на поряток денний нині у чергове виходить проблема реформування інститутів судової влади. Успішність її проведення значною мірою залежить від масштабів врахування досвіду організації, формування та функціонування судової системи України у різноманітні періоди історичної минуштини. Надто важливими є епохи, коли народ (нація) згуртовано обстоювала свій державницький вибір і протистояла, як і нині, прямиї агресії з боку сусідніх держав. Попри несприятливі чинники, насамперед, зовнішньополітичні, такий досвід дає змогу використати норми та положення, що ґрунтуються на ідеях індивідуального чи колективного мислення українських політиків та правників, спрямованих на збереження чи реформування однієї із гілок державної влади, а саме судової.

Чи не найважливішим для становлення Української держави був період Національно-визвольної війни (революції) українського народу під проводом Б. Хмельницького у середині XVII ст. Невдачі у протистоянні з військами Речі Посполитої змусили новонароджену державу шукати союзника і, зрештою, знайти протектора в особі Московського царства.

Впродовж останніх десятиліть опубліковано низку наукових праць, присвячених інститутам судової влади в Українській гетьманській державі (Війську Запорозькому), проте в розрізі гарантій прав і вольностей Війська Запорозького в договорах українських гетьманів з московськими царями вона розглядалася лише близько 100 років тому в роботі українського історика права в еміграції А. Яковліва. Фрагментарно проблема порушувалася І. Бойком, Б. Стецюком та авторським колективом навчального посібника «Джерела права Української гетьманської держави (Війська Запорозького)».

Потребу збереження недоторканною узвичаєну судову систему, як ніхто краще, розумів засновник Української держави, гетьман Б. Хмельницький. У ст. 1, розробленого в Чигирині проекту договору з московським царем Олексієм Михайловичем від 17 лютого 1654 р., що складався з 23-х статей, йшлося про непорушність прав і вольностей козацької верстви в частині управління та судочинства, тобто в тих питаннях, котрі, на думку історика права української діаспори А. Яковліва, забезпечували внутрішню незалежність держави [1, с. 22].

У кінці березня 1654 р. боярами і царем проект договору, представлений українською делегацією, був ратифікований, проте оригінал його до нині не знайдений [2, с. 31-35]. В остаточному варіанті він складався з 11-ти статей. Ст. 1 української редакції була ухвалена без змін, у цілому: «...підтвердити права і вольності наші військові, як із віків бувало у Війську Запорозькому, що своїми правами судилися

і вольності свої мали в добрах і в судах, щоб ні воевода, ні боярин, ні стольник у суди військові не втручалися, і від старшин своїх щоб товариство судилося: де три козаки, там два третього судити мають» [3, с. 239].

Ст. 3, що також була ухвалена в оригінальному вигляді, визначала той суспільний стан, який мав здійснювати судочинство. Гетьман і його оточення вважало, що правосуддя в Україні могло чинити лише шляхетство православного віросповідання, щоб «... за своїх шляхетських вольностях перебували і між себе старшин на уряди судові обирали, і добра свої і вольності мали, як за Королів Польських бувало...» [3, с. 239].

Із тексту проекту договору слідує, що Б. Хмельницький, домагаючись від Москви збереження існуючої в Україні системи судочинства, мав намір реорганізувати її згодом, на що вказує зміст тієї ж статті 3. Мої колеги, ймовірно, прогледіли цю норму, коли стверджували, що ст. 1 аналізованого документу, під непорушністю прав і вольностей козацького стану мала на увазі, у тому числі, й збереження традиційної системи судів, зокрема копних, сотенних, полкових та Генерального суду [4, с. 123]. Розробники української редакції від 17 лютого 1654 р., на нашу думку, ще глибше занурилися в традиції судочинства, адже найдосконалішою і найефективнішою для творців Української держави була система так званих «статутів судів» Великого князівства Литовського, про що довідуємося з таких слів: «Суди земські і міські через тих урядників, яких вони самі собі добровільно виберуть, виправлені бути мають...» [3, с. 239-240]. Саме в такій редакції ст. 3, котру «бояре приговорили», й була затверджена самодержцем московським.

Для організації роботи судових установ у містах Української гетьманської держави (Війська Запорозького) ключове значення мала ст. 4, на яку дослідники історії українського судочинства не звертали належної уваги, бо на пряму про правосуддя у ній не йшлося. Норму ратифікували із окремим змінами. У первісному варіанті української редакції вона покладала відповідальність за справедливий збір доходів на вибраних достойників із числа місцевого населення. Однак до українського варіанту статті були внесені корективи. У остаточній редакції конкретизувалися посадовці винятково із числа міщан, що мали збирати «грошові і хлібні доходи». У їхньому переліку опинилися міські урядники (війт, бурмістр, райці, лавники), які зібраний прибуток мали не самостійно передавати до Москви, бо їм, відповідно до сенсу зміненої норми, царат не довіряв, а за допомогою людей, призначених царем, або «тих людей, кого для того збору до казни государ пришле, над тими збирачами **наглядати, щоб робили правду**» [3, с. 240].

Як бачимо, ст. 3 у зміненому варіанті, затвердженому царем і боярами, регулювався не лише збір податків у містах із магдебурзьким правом, а й визначено посадовців, котрі цей процес мали забезпечити. Серед них ті, що уповноважувалися на виконання судових функцій, а саме лавники і вїт. Лавниками називалися судді карного (кримінального) суду, вїтом – посадовець, що його очолював.

Отже, проект договору Української гетьманської держави (Війська Запорозького) з Московським царством від 17 лютого 1654 р. та документ, ратифікований у редакції 27 березня того ж року з окремими змінами у частині організації судової влади, передбачав:

– по-перше, незалежність українського судової влади від московського втручання;

– по-друге, судові провадження мали здійснювати лише обрані судді із числа місцевої шляхти православного віросповідання;

– по-третє, закладалася норма щодо реорганізації судової системи в Україні на кшталт повітових судів Великого князівства Литовського – земських, гродських, підкоморських;

– по-четверте, зберігалися міські суди, функціонуючі на засадах магдебурзького права, що у своїй практиці відповідно користувалися правовими джерелами німецького походження. Історія російського судочинства не представлена жодним судом чи містом, в основі якого б лежало магдебурзьке право, окрім колишнього українського містечка Погар Глухівського повіту Малоросійської губернії [5, с. 20].

– по-п'яте, лавники у містах з магдебурзьким правом мусили виконувати не властиві для судового органу, що спеціалізувався на карних справах, допоміжні функції, а саме збирати податки під наглядом контролерів із Москви.

Отже, укладений у Москві договір 1654 р., що в літературі отримав назву Березневі статті Б. Хмельницького, верифікований як «вічний», однак норми його були чинними лише на період гетьманування Б. Хмельницького. Положеннями угоди гарантувалося невтручання московської сторони в формування, організацію, діяльність судової влади Української гетьманської держави (Війська Запорозького), що забезпечувалося ст. ст. 1, 3, 4.

Обрання нового гетьмана мало супроводжуватися не лише наданням йому гетьманської булави, а й укладенням нового договору між Москвою і Україною, що пролонгував Березневі статті Б. Хмельницького 1654 р. Він складався з двох частин. З одного боку – так звані «старі статті», або «прежніє», тобто текст у редакції 27 березня 1654 р., а з другого – «нові» запропоновані однією договірною стороною, а затвержені іншою.

Уже під час обрання гетьманом Ю. Хмельницького у 1659 р. у Переяславі, саме такий формат пролонгації договірних відносин був

застосований. Щоправда, під тиском багатотисячного московського війська, що в цей час перебувало на Лівобережній Україні, замість 11 статей батька в редакції 27 березня 1654 р., сином підписано 14 статей, частина із яких була сфальшованою. «І надалі, починаючи від Ю. Хмельницького, – цілком слушно зазначають автори названого вище навчального пісібника, – підроблені статті в нових редакціях, подавалися Московською державою новообраним гетьманам під іменем «Березневих статей 1654 року» та стверджувалися їхньою присягою та царськими грамотами» [4, с. 119].

Слід зазначити, що 1 та 2 статті «старої» редакції Березневих статей від 27 березня 1654 р., котрі регулювали організацію правосуддя у Війську Запорозькому, залишалися незмінними, а «нові» 19 статей, нав'язаних московською владою Ю. Хмельницькому, були затвержені за формулою «і гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь на Раді, вислухавши ці статті, приговорили бути так, як у них написано».

Збір податків, як і в нормах «прежніх» статей Б. Хмельницького, покладався на вїтів, бурмістра, райців, лавників, що їх мали передавати до Москви за попередньо затвердженими правилами. Настільки важливою для царату було це положення можна зрозуміти, адже в договорі його положення дублюється, спочатку воно унормоване статтею 2, а потім ще й статтею 11. Про можливість реорганізації судової системи України, що зафіксовано в редакції Березневих статей від 27 березня 1654 р., у цьому документі вже жодним чином не йшлося.

Наміри узаконити перебування московських військ Україні приховані у ст. 5, де міститься положення про дислокацію «воевод с ратними людьми в черкаських городах, в Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві» для «охрани от неприятелей». У місцях свого перебування воеводам і ратникам прописано не порушувати права і вольності місцевого люду, а в разі недотримання цієї рекомендації, передбачалося відповідне покарання [Рігельман с. 305-306]. Щоправда, юрисдикція яких судів поширювалася на цей вид правопорушень, договором не визначалося. Наявна практика тогочасних українських судів також не дає чіткої відповіді на порушене питання.

Отже, текст Березневих статей Б. Хмельницького 1654 р. був підмінений, а підписані Ю. Хмельницьким у 1659 р. сфальшовані московською стороною статті в подальшому стали основою для майбутніх договорів між Військом Запорозьким і царатом. Відомий український дослідник Ю. Мицик у зв'язку з цим зазначав, що після поставленого підпису сином великого гетьмана, змінилася сама парадигма політичних відносин між двома державами, «з рівноправного партнера Росії у своєрідній конфедерації,

Українська держава перетворилася в автономну одиницю імперії» [6, с. 65].

Після зречення Ю. Хмельницького від влади, ймовірно, у 1663 р. Україна розділилася на Правобережну, що перебувала під юрисдикцією Речі Посполитої, а гетьманування здійснював П. Тетеря, та Лівобережну, що залишалася під протекторатом Москви на чолі з наказним гетьманом Я. Сомком. Згодом на Лівобережжі прибічники московської політики, здобувши прихильність низів (черні), запорожців та розташованих тут московських військ, отримали більшість на Чорній раді в Ніжині 17-18 червня 1663 року, де І. Брюховецький був обраний гетьманом Війська Запорозького, перемігши помірковане крило Я. Сомка та В. Золотаренка.

І. Брюховецький, оин із трьох гетьманів, хто за свою каденцію двічі укладала угоди з царатом, один раз у 1663 р. у Батурині, де у п'яти статтях-додатках до Переяславського договору Ю. Хмельницького, жодне положення про судовий устрій чи судочинство не відклалося, а другий раз у 1665 р. за участі представницької делегації з України, що складала 296 чоловік, у Москві. Він, здавалося б, як і Б. Хмельницький, також відносив судову систему до інститутів забезпечення прав і стародавніх вольностей козацьких, про що йдеться у ст. 2 договірних статей із царем, що увійшли в літературу під назвою Московських. Не дарма ж, вона зафіксувала такі умови угоди: «... щоб стародавні права і вольності козацькі, Він, Великий Государ, старшував і зволив підтвердити, і щоб козаків старшина козацька, отобто, гетьман, судді, полковники, сотники та отамани у війську, по містах би і по селах, проти прав та звичаїв стародавніх військових, судили і карали, а в ті суди козацькі і військові права ні боярин, ні воєвода, ні стольник, ні інша начальна особа вступатися і козака у війську, і по містах, і по селах, судити і карати не має і не буде повинен, окрім вищевказаної старшини козацької, ніж права, вольності та суди військові, у статтях з покійним Богданом Хмельницьким, гетьманом Запорозьким, укладеними, та у статтях Переяславських та Батуринських, збережені є» [3, с. 358].

Зміст Московських статей І. Брюховецького від 22 жовтня 1665 р., нарешті регулює відповідальність ратників за завдані шкоди місцевому козацькому населенню. Якщо в Батуринських статтях трирічної давнини це питання не знайшло свого вирішення, то за якість превенції цивільних правопорушень, вчинених щодо козаків, їхнього нерухомого майна (дворам, хуторам, займанщинам, сіножаттям, гаям, садам та городам), відповідно до угоди 1665 р., відповідальність покладалася на царських воєвод, а в разі вчинення таких дій – покарання з боку тих самих посадових осіб (ст. 5 Московських статей).

З огляду на появу нової моделі організації публічного адміністрування у Війську

Запорозькому, де віднині посполиті та інші верстви, окрім козаків, потрапляли під управління царських воєвод, до гетьманських статей потрапила й норма, що передбачала надання жалуваних грамот на володіння магдебурзьким правом тим містам, що втратили їх, як вважають окремі історики, за наказом І. Брюховецького [7, с. 280]. Насправді, текст останньої ст. 10 вказує, що гетьман не з власної ініціативи позбавив «привілеїв королівських міщан», а лише виконав указ «великого государя» і перевів цю суспільну верству у підпорядкування Малоросійського приказу. Усуваючи хибу, відповідальність за яку І. Брюховецький взяв на себе, нині він «до лица земли припадаючи, покорно милость у престола государского просит» на відновлення прав міського самоврядування [3, с. 363].

Попри низку положень, ухвалених з метою збереження незалежності судової системи Української гетьманської держави (Війська Запорозького), Московські статті 1665 р. І. Брюховецького, що позиціонував себе «великого государя його царської величності холоп», за оцінкою дослідників В. Смоля і В. Степанкова, наслідки гетьманування перетворили Україну з унітарної козацької держави на конфедерацію Правобережної, Лівобережної Гетьманщини та Запорожжя. «Характерно, – підсумовують відомі українські вчені, – що старшини, козаки і поспільство усіх трьох політичних утворень постійно декларували свою відданість справі єдності держави й доклали максимум зусиль до реалізації цих планів, однак усі їхні наміри й дії оберталися новою руїною для України» [8, с. 85].

7 червня 1668 р. І. Брюховецький загинув під час проведення козацької ради поблизу с. Диканьки (Полтащина) від рук лівобережних козаків. За наказом П. Дорошенка його було поховано у м. Гадячі з усіма гетьманськими почестями в місцевій соборній церкві, що була зведена на кошти вбитого гетьмана [9, с. 45].

За кілька місяців, у грудні 1668 р. гетьманом Війська Запорозького було обрано Д. Многогрішного, що 13 січня наступного року у м. Глухові отримав підтвердження на булаву від представника московського царя, князя Г. Ромодановського. Саме тут відбулося ухвалення договору, що отримав назву Глухівського, яким поверталися права і вольності, передбачені умовами договору Б. Хмельницького 1654 р. [5, с. 198]: «Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував гетьмана і все військо цього боку Дніпра правами й вольностями за колишнім їхнім правом, і їхні права та вольності ні в чому не порушуватимуться» [3, с. 397].

Ст. 3 присвячена гарантіям збереження системи судочинства, запровадженої Березневими статтями Б. Хмельницького 1654 р.. На етапі її обговорення консенсус давався важко, адже українська сторона не погоджувалася з розміщенням царських воєвод у окремих

українських містах. Якщо Г. Ромодановський наполягав на їхньому розташуванні, то гетьман Д. Многогрішний спільно з чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем, домагалися виведення гарнізонів за межі України. Унаслідок пошуків компромісу, сторони прийшли до ухвалення рішення про перебування царських гарнізонів лише у 5-ти ключових містах – Києві, Ніжині, Острі, Переяславі та Чернігові [10, с. 95]. Воєводам заборонялося втручатися у справи місцевого самоуправління, судочинства, а збір податків до царської казни покладалася на гетьмана і йому вірних людей [11, с. 125]. У разі порушення ратними людьми прав жителів «городів і міст чи сіл і деревень», на підставі чолобитної до царя і за його указом, справи мали розглядатися воєводами. З метою «повної правди і розправи» при воєводах створювалися суди для української людності за участі «знатних, добрих і розумних» місцевих жителів. Можна лише здогадуватися, що мова йде про обраних, а не призначених членів суду, відповідно до положень Березневих статей Б. Хмельницького 1654 р..

На загал, дослідники історії українського права суголосно відзначають ключове місце Глухівських статей 1668 р. у текстах майбутніх московсько-українських відносин, подекуди порівнюючи силу їхнього правового впливу з Березневими статтями Б. Хмельницького у редакції 1654 р. «Вони послужили за зразок для наступних договорів, – зазначав свого часу А. Яковлів, – і на них посилялися, як на основні статті, що регулювали відносини України й Москви після Московського договору 1665 р.» [1, с. 103-104].

1672 р. ознаменувався підписанням Конотопських статей, що стали наслідком виборів нового гетьмана І. Самойловича, котрі відбулися на генеральній раді в Козацькій Діброві під Конотопом. Новообраний очільник Української гетьманської держави (Війська Запорозького) склав присягу на вірність московському царю, підтвердив положення Глухівських статей 1669 р. і підписав 10 нових статей [12, с. 50]. На думку сучасного дослідника В. Горобця, нові статті мали на меті пояснити або уточнити основний текст договору [13, с. 45].

З огляду на те, що частина козацької старшини, до якої належав і І. Самойлович, допомогла царату змістити Д. Многогрішного, затримати його і передати Москві, де його «на все життя заслали до Сибіру разом із братом та цілою родиною» [14, с. 35], вона отримала процесуальні привілеї при здійсненні правосуддя. За ініціатииви козацької старшини до ст. 3 Конотопської угоди 1672 р. були внесені положення, якими передбачалося притягнення їх до карної відповідальності лише з дозволу старшинської ради, бо, мовляв, від попереднього гетьмана, «изменника Демка» вони терпіли

«неволю і жорстокості» при здійсненні судочинства. У разі, коли хтось із представників козацької старшини опиниться під підозрою, то вина його має бути доведена виключно військовим судом. Ідентична модель вчинення правосуддя мала застосовуватися як для представників військового товариства, так і для посполитого населення, тобто селянства.

Відтак, з одного боку цими нормами обмежувалися повноваження гетьмана у частині притягнення козацької верхівки до карної відповідальності, а з другого – на законодавчому рівні впроваджувалося верховенство суду, що у сьогodнішніх умовах правової дійсності корелюється з таким поняттями, «верховенство права» та «презумпція невинуватості».

Інститути судової влади мали вирішувати земельно-межові питання, що виникли між Україною, Московією та Річчю Посполитою унаслідок підписання Андрусівського перемир'я 1667 р. Вони постали на кордоні між білоруським і українським землями по річці Сож, де за доби Д. Многогрішного поселилася велика кількість «малоросійських жителів». За умовами ст. 5 Конотопського договору 1672 р. розмежування по кордону між державами покладалося на межові і розправні суди, що створювалися як поляками, так і їхніми опонентами, і мали «съехався в те краи, учинив во всякой правде и истинне пред святым Евангелием обещание, межи осмотрят и всякую справедливость учинят, как будет пристойно» [15].

Військові успіхи українсько-московського війська на Правобережній Україні впродовж 1673-74 рр. призвели до об'єднання українських територій під скіпетром московського царя. До березня 1674 р. усі українські міста Правобережжя, крім Чигирини, підкорилися об'єднаним військам і склали присягу царю. У зв'язку з цими обставинами, у м. Переяславі була проведена генеральна козацька рада, на якій І. Самойлович був обраний гетьманом обох берегів Дніпра.

Другий Переяславський договір 1674 р., як йменується він в літературі, був укладений козацькою старшиною, полковниками десяти правобережних полків із царем. Особливість договору полягала в тому, що гетьман І. Самойлович «статей не підписував, присяги не приймав і в тексті його прізвище не згадується» [5, с. 200]. Статті укладалися з правобережною козацькою старшиною на чолі з обозним І. Гулаком, вони ж і склали відповідну присягу.

Зміст другого Переяславського договору 1674 р., що складався із 20 статей, своїм джерелом мали здебільшого Глухівський і Конотопський договори українських гетьманів з московським царем, проте ст. 2 і 5 першої угоди, якою затверджувалися права і вольності Війська Запорозького, була проігнорована. Ст. 12 повністю відтворила ст. 3 Конотопської угоди 1672 р. Нею відповідальність за доведення винуватості

особи, підозрюваної у вчиненні злочину, покладалася на місцеві суди.

Отож Глухівські 1668 р. і другі Переяславські статті 1674 р. не гарантували незалежність української судової влади від московського втручання. У них не знайшлося місця й організації інститутів судової влади в Українській гетьманській державі (Війську Запорозькому) на основі виборності судового корпусу, що є свідченням істотного обмеження українського судочинства, порівняно із Березневими статтями Б. Хмельницького 1654 р.

Донедавна вважалося, що останньою угодою Війська Запорозького з Москвою у XVII ст., були Коломацькі статті 1687 р., укладені між гетьманом І. Мазепою і старшиною, з одного боку, та московським царями Іваном, Петром та царівною Софією, з іншого [5, с. 198-199]. «Насправді ж у 1689 р., – зазначає дослідниця із Санкт-Петербургу Т. Яковлева-Таїрова, – під час поїздки Мазепа до Москви, де він став свідком Нарішкінського перевороту, за наполяганням гетьмана були ухвалені нові статті, які ми називаємо Московськими» [16, с. 450]. Статті 1689 р. були укладені від імені співправителів, царевичів Івана та Петра. Політичні зміни в правлячій ієрархії, що відбулися незадовго до приїзду українського гетьмана до Москви, з нового договору усунули будь-які згадки про «велику государню Софію Олексіївну».

Отож Івану Мазепі довелося двічі укладати договори з Москвою. Якщо Коломацькі статті 1687 р. з'явилися на підтвердження факту виборів гетьмана та з метою забезпечення правого регулювання між протектором (Москвою) і протегованим (Військом Запорозьким), то Московські статті постали з ініціативи самого І. Мазепа, в тексті яких містилися значні поступки Україні з боку царату [17, с. 236]. Лицемерство з боку московитів помітив сучасник вивчення історії України доби Української гетьманської держави (Війська Запорозького) О. Рігельман, який, описуючи зміст Коломацьких статей, красномовно занотував: «знатнейшие козаки [...] почти совсем согласны были с заключенным в Глухове трактатом, кроме того, **что в иных местах нечто прибавлено, а в других убавлено было, для большего обнадеживания о верности козаков**» [3, С. 495-500].

Як у Коломацькій угоді 1687 р., так у Московських статтях 1689 р. відсутні прямі відсилання на статті Богдана Хмельницького в редакції 27 березня 1654 р. чи на будь-які інші договори, укладені українськими гетьманами. Фактологічно не підтвердженою є думка дослідника Я. Грича про те, що у царській резолюції на статті договору 1687 р. містяться згадки про відновлення взаємин між Москвою і Україною на основі угоди з Б. Хмельницьким. У Коломацьких статтях, на відміну від Глухівських статей 1669 р., де йдеться про «давніші права та вольності», надані

Б. Хмельницькому та іншим гетьманам і всьому Запорозькому війську, відсутня жодна згадка про засновника Української гетьманської держави. Проте не можна не погодитися з іншим висловом дослідника про те, що зміст Коломацького договору І. Мазепа 1687 р. «виглядав як знуцання над текстом і духом Березневих статей» [18, с. 184]. У обох договорах (Коломацьких 1687 р. та Московських статтях 1689 р.) вживаються терміни, позначені як «прежние», «стародавние», «належащие ваши права и вольности», але про які саме, в документах не уточнюється.

Про функціонування інститутів судової влади йдеться лише в ст. 12 угоди. Вона, як і 17 із 22 статей Коломацького договору, відтворює положення Глухівських статей 1668 р. жодним чином не розширюючи і не звужуючи повноваження національних органів правосуддя. У ній мовиться про те, що в разі суперечок між місцевими жителями, гетьман і старшина мають «смотреть и остерегать накрепко и о том писать к Великим государям» [19, с. 17]. За своїм змістом стаття не містить чіткої правової визначеності категорії судів, що мали розглядати справи. Судочинство чинилося у форматі існуючих судів з метою «унимать и наказывать и казнить смертью по правах их» тих осіб, які мають суперечки. Ключовим у цій статті є посилання на те, що в основі матеріального і процесуального права, мають бути норми, постановлені «на прежних радах» [19, с. 18]. У цьому випадку законодавець уникнув деталізації норм, що мали забезпечити охорону правопорядку в Українській гетьманській державі (Війську Запорозькому). Щоправда, підписана 13 жовтня 1687 р. московським триумвіратом царів жалувана грамота на уряд гетьмана І. Мазепа вносила істотні корективи до процесуального права України. У одній із статей згаданого документу уточнювалося, що судочинство мало здійснюватися не тільки на підставі місцевого права, а й у відповідності з Соборним Уложенням 1649 р. – чинним джерелом карного та цивільного законодавства Московського царства. Вперше в договірній практиці України і Московського царства з боку останнього було запропоновано в українському судочинстві використовувати не лише місцеве право, а й законодавство держави-протектора.

Договори, укладені І. Мазепою в частині організації судочинства, позбувалися рис гарантій державного суверенітету, що закладалися Б. Хмельницьким у Березневих статтях 1654 р. «Складені в умовах надзвичайно несприятливих для української сторони, вони були безперечним успіхом Москви в її історичному наступі на Україну [...] Й лише державний геній і глибокий патріотизм нового гетьмана Мазепа зробили так, що низка шкідливих для України ухвал Коломацької угоди залишилися нечинними» [20], – такий висновок О. Оглоблина є, на нашу думку, надто оптимістичним.

Отож з моменту укладення Березневих статей Б. Хмельницького з Москвою у редакції 27 березня 1654 р. і до підписання Коломацьких 1687 р. та Московських статей 1689 р. І. Мазепою національні інститути судової влади пройшли інволюційний шлях. Якщо положення Березневих статей забезпечували суверенітет судової влади Української гетьманської держави (Війська Запорозького), адже в їх основі лежали такі принципи як незалежність українського судової влади від московського втручання, судові провадження мали здійснювати лише обрані судді із числа місцевої шляхти православною віросповідання та зберігалися суди, функціонуючі на засадах магдебурзького права,

що у своїй практиці керувалися правовими джерелами німецького походження, то до кінця XVII ст. ситуація змінилася. Глухівські 1668 р., Конотопські 1672 р. Другі Переяславські 1774 р. і особливо Коломацькі статті 1687 р. обмежили самостійність національних судів. Унаслідок внутрішніх суперечностей в середовищі української старшини та наполегливості Москви щодо ліквідації Української держави, судова система зазнала істотних збитків. За 30 років царату вдалося перетворити правосуддя із гаранта державного суверенітету у формальний інститут, що з кожною новою гетьманською угодою, деградував і неухильно рухався до повної інтеграції з московським судочинством.

Список використаних джерел:

1. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. Варшава: [З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові], 1934. (Праці Українського наукового інституту. Серія правнича ; т. 19, кн. 3). 175, [3] с.
2. Див. Захарченко П. Березневі статті Богдана Хмельницького 1654 року: міф чи правова реальність (спроба юридичної оцінки). *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2018. № 2. С. 31-35.
3. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. Київ: Либідь, 1994. 767 с. (Пам'ятки історичної думки України). 768 с.
4. Будник С. І., Прус В., Шкуратенко О. В. Джерела права Української гетьманської держави (Війська Запорозького): навчальний посібник. К., 2017. 242 с.
5. Див.: Захарченко П. Історія українського права: навчальний посібник. К., 2019. 432 с.
6. Мицик Ю. Тиміш та Юрій Хмельницькі. Харків: Фоліо, 2010. 129 с.
7. Горобець В. Гетьман Брюховецький. Життя у славі, владі та ганьбі. К. : Парлам. вид-во, 2019. (Серія «Політичні портрети»). 440 с.
8. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет: наукове видання. К.: Темпора, 2011. 631 с.
9. Чухліб Т. Гадяч – гетьманська резиденція Івана Брюховецького у 1663–1668 рр. *Краєзнавство*. 2013. № 2. С. 31-46.
10. Величко Самійло. Літопис. У 2 т. Т. 2. Київ: Дніпро, 1991. 640 с.
11. Белашов В. А. Глухівські статті 1669 р., що були прийняті у 1669 році. *Сіверщина в історії України*. 2019. Вип. 12. С. 124-126.
12. Чухліб Т. В. Особливості зовнішньої політики І. Самойловича та проблема міжнародного становища українського Гетьманату у 1672-1686 рр. <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/752dd986-e3d8-4625-9f2e-861127629f4c/content>.
13. Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. К., 1995. 70 с.
14. Дорошенко Д. Нариси історії України. У 2-х т. (Репринтне видання 1966 року). Т. 2. Мюнхен-Київ, 1992. 355 с.
15. Конотопські статті 1672 р. Сайт доктора історичних наук, професора П. Гай-Нижника. [https://hai-nuzhnyk.in.ua/doc2/1672%20\(06\)%2017.konotop.php](https://hai-nuzhnyk.in.ua/doc2/1672%20(06)%2017.konotop.php).
16. Яковлева Т. Московські статті Івана Мазепи. *Український археографічний щорічник*. 2006. Вип. 10/11. С. 450-457.
17. Яковлева Т. Нові архівні матеріали й перспективи вивчення гетьманства Івана Мазепи. *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 235-237.
18. Гирич Я. М. Московські статті 1689 р. як джерело з історії українсько-російських відносин. *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.* К.: Глухів, 2016. Вип. 9. С. 183-187.
19. Бантыш-Каменский Д. Н. Источники Малороссийской истории : [в 2 ч.] / собр. Д. Н. Бантышем-Каменским и изд. О. Бодянским. Москва : В Унив. Тип., 1858-1859. Ч. 1 : 1649-1687. 1858. IV, 339, [1] с.
20. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. <http://litopys.org.ua/coss3/ohl07.htm>.

Дата першого надходження статті до видання: 10.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.05.2026